

Verboden Vruchten

I. *HET HUWELIJK*

§ 1. Adam, Eva en de zondeval

Stamboomonderzoek gaat, kernachtig geformuleerd, over geboorte, huwelijk en overlijden. Over seks en dood. Mijn verhaal gaat over de seksualiteit van onze voorouders. Aan het einde van mijn verhaal komt daarbij de dood gewelddadig om de hoek kijken.

Adam en Eva mochten alles, behalve eten van de verboden vrucht. Ze deden het toch, verspeelden hun onschuld en werden uit het paradijs gejaagd. Wij zitten nog steeds met de gebakken peren.

De verboden vrucht, waarvan Adam en Eva stiekem hebben gesnoept, is komen te staan voor de lichamelijke lust, de erotiek en de seksualiteit. En omdat Eva was begonnen (zij plukte de appel en drong hem aan Adam de man op) werd het later mogelijk de vrouw van alle bandeloosheid de schuld te geven. Tot de dag van vandaag wordt een verkrachte vrouw als verdachte beschouwd. Ze zal het zelf wel hebben uitgelokt, zoals Eva Adam heeft verleid tot de zondeval.

Het belangrijkste instrument om de seksualiteit in banen te leiden, te ordenen en te controleren was het huwelijk. Het huwelijk trok de grens tussen het geoorloofde en het ongeoorloofde. Buitenechtelijke en voorechtelijke seksualiteit waren verboden. Maar er waren meer beperkingen. Niet iedereen mocht trouwen en er was geen volledige vrijheid van partnerkeuze. Allemaal extra beperkingen van de seksualiteit. Zo was de geschreven regel, maar de geleefde praktijk was anders.

Ik zal twee verbodsgroepen bespreken (en de overtredingen daarop): het verboden huwelijk en de verboden seksualiteit buiten het huwelijk. Buitenechtelijke seksualiteit is de bijslaap van een niet met elkaar getrouwde man en een vrouw, het overspel (dus minstens een partner is getrouwd), de homoseksualiteit en de sodomie. De twee laatste vormen laat ik buiten beschouwing. De andere groep betreft het verboden huwelijk: de religieus mag niet trouwen, verwanten mogen niet trouwen, iemand mag slechts één partner hebben. Hier gaat het om de regels van het celibaat, het incestverbod en de monogamie.

Ontucht, overspel, incontinentie, incest en bigamie waren aan de orde van de dag en werden vaak ontdekt doordat ze verboden vruchten afwierpen. Met andere woorden: er kwamen kinderen van. Omdat zij uit verboden seksuele verhoudingen werden geboren, waren het tweede-rangskinderen: bastaards. Bastaards van priesters en nonnen, bastaards uit incest, bastaards uit

overspel, bastaards uit veelwijverij of veelmannerij. De meest voorkomende soorten bastaard werden geboren uit drie vormen van verboden seksualiteit: uit ontucht tussen ongetrouwde leken, uit overspel en uit incontinentie. Het kind van twee ongehuwde leken werd een simpele bastaard genoemd. Kinderen met overspelige ouders en priesterkinderen heetten overwonnen bastaarden. Het verschil was, dat de simpele bastaard nog legitiem kon worden als de ouders trouwden. De ouders van de overwonnen bastaard konden niet met elkaar trouwen.

Na de geboorte van de bastaard rezen er problemen: wie is de vader? Wie voedt het kind op? Wie betaalt de opvoeding? De oplossingen varieerden van alsnog trouwen tot zuigelingenmoord. De bastaarden hadden ook zelf problemen, doordat zij geen volledig erfrecht hadden. Daar kon wat aan worden gedaan. Maar voor ik over de bastardij ga spreken, zal ik in het kort iets vertellen over de geschiedenis van het huwelijk.

§ 2. Het huwelijk

Het kerkelijke huwelijk is een oude uitvinding, maar het is pas kort geleden verplicht gesteld. Pas tijdens het concilie van Trente, dat werd afgesloten in 1563, heeft het zijn moderne vorm gekregen. Er is toen onder andere geprobeerd af te rekenen met restanten van het Germaanse huwelijk.

In het Germaanse recht was de vrouw geen rechtspersoon, maar een zaak, die aan de man kon worden overgedragen. De man die van een meisje zijn vrouw wilde maken, deed dat door met haar te slapen. Maar hoe kreeg hij haar in zijn macht? Door roof of door koop. Zoiets leerden wij inderdaad op de lagere school: de Germanen jaagden en visten, dronken veel bier en verdobbelden hun vrouwen. Meestal kreeg de man zijn vrouw door haar te kopen van haar vader of voogd. Het huwelijk bestond dan uit twee handelingen: de koopovereenkomst (trouwbelofte of verloving) en de levering van de waar (de bruiloft). Daarna was het een kwestie van gelijk oversteken, en in aanwezigheid van getuigen besteeg de man het bruidsbed. Bruiloft is afgeleid van oud-Noorse woord *brudlaup*, het toelaten van een bronstig dier bij een wijfje. Bij de transactie behoorde de overdracht van de voogdij door de vader of voogd van de bruid. Alle genealogen kennen de uitdrukking 'man ende momber van'. Als overblijfsel van het Germaanse recht mocht de man nog eeuwen lang zijn vrouw blijven bevoogden. Eeuwen lang, want wist u dat pas in 1957 de handelingsonbekwaamheid van de getrouwde vrouw is afgeschaft, dat zij pas sindsdien zelfstandig overeenkomsten mag afsluiten?

De grootste verbetering van het christelijke huwelijk was de voorwaarde van de vrije keuze, de vrije wil. Ook ouders en voogden hadden geen zeggenschap meer over de partnerkeuze. Maar het moderne christelijke huwelijk lag nog ver in het verschiep. Vóór Trente was het huwelijk niet zozeer geënt op het sacrament, maar op het gezamenlijke huishouden van

man en vrouw. Twee mensen beloofden elkaar trouw en sliepen met elkaar. Daarmee was het huwelijk in feite voltrokken. De trouwgeloften konden zijn uitgesproken in de kerk, in een kroeg of op de markt, maar hadden evenveel geldigheid als zij in de intimiteit van de bedstede waren gedaan. Er konden getuigen bij zijn; nodig was het niet, wel handig. 'Huwelijk' was dus een erg ruim begrip, dat kon worden onderscheiden in *matrimonium initiatum* (het voorgenomen huwelijk ofwel de verloving), *matrimonium ratum* (het privé of openbaar gesloten, feitelijke huwelijk) en *matrimonium consummatum* (het geconsumeerde huwelijk, het huwelijk dat tot stand kwam door de coïtus). Deze drie vormen waren geldig voor zowel het wereldlijke als het kerkelijke recht, maar daarmee nog niet wettig.

Dat brengt mij op het belangrijkste verschil tussen de diverse soorten huwelijk voor Trente: het legitieme huwelijk en het clandestiene huwelijk. Een huwelijk was legitiem, als het tevoren in de kerk was aangekondigd (de huwelijksproclamaties). Aan het sluiten van het huwelijk hoefde geen priester te pas te komen. Was het huwelijk niet geproclameerd, dan was het clandestien. Het clandestiene huwelijk was onwettig, maar niet ongeldig. En in tegenstelling tot het wettige huwelijk kon het wel worden ontbonden. Het was immers niet gesolemniseerd.

Het is door de afwezigheid van trouwboeken en bevolkingsregistraties van voor 1600 moeilijk om uit te rekenen hoeveel mensen er clandestien waren getrouwd. Het waren er veel, waarschijnlijk de meerderheid van de bevolking. Kerkelijke huwelijksinzegeningen waren ongebruikelijk. Want wat was het belang van zo'n plechtigheid voor de partners? Niet de ceremonie, want feest was er genoeg tijdens de bruiloft. Niet de zegen, die kon ook op andere wijze worden verkregen. Het belang was vooral van economische aard. Door het huwelijk kerkelijk te laten inzegenen, waren de betrokken families verzekerd van een deugdelijk bewijs, dat later bij allerlei erfkwesties bruikbaar was. Het openbare, kerkelijk ingezegende huwelijk had een formele contractwaarde, die bij het clandestiene huwelijk ontbrak. Daardoor waren het aanvankelijk vooral de gegoede burgers en edelen - mensen met een zeker vermogen - die hun huwelijk lieten inzegenen.

De kerk spande zich wel erg in om greep te krijgen op het huwelijk, maar werd voor de reformatie daarin ronduit tegengewerkt door de lands- en de stedelijke overheden. Het vierde Lateraanse concilie (1215) ontmoedigde geheime, informele huwelijken en verbood het priesters deze te sluiten; het gebood paren hun huwelijk openbaar aan te kondigen. Veel succes had dat concilie niet. Voor de wereldlijke overheid was de bijslaap genoeg om van een huwelijk te spreken en de kerk moest zich liever niet bemoeien met de burgerlijke wetgeving en rechtspraak. De kerk excommuniceerde weliswaar clandestien gehuwden, maar die maatregel werkte niet zo goed. Ten eerste was de controle op de massa van de al dan niet getrouwde koppels niet erg effectief, ten tweede was zo'n excommunicatie makkelijk en voor weinig geld af te kopen.

Het concilie van Trente bepaalde in 1563, dat het huwelijk verplicht kerkelijk moest worden gesloten. Dat wil zeggen dat de parochiepriester op drie zondagen in de kerk bekend maakte dat twee mensen wilden trouwen. Dat gaf aan derden de gelegenheid daartegen protest aan te tekenen. Bijvoorbeeld omdat een andere vrouw al een kind van de bruidegom had of omdat een andere man al een trouwbelofte aan de bruid had gegeven. Of omdat er geklikt werd over verboden verwantschap tussen de gelieven. Vervolgens moest het paar ten overstaan van de priester trouwen. Het huwelijk is een eigenaardig sacrament. Het wordt niet toegediend door de priester, maar door man en vrouw zelf. De priester mag het huwelijk daarna inzegenen, maar hij sluit het niet. De reden is, dat de kern van het christelijke huwelijk de vrije wilsbeschikking van de partners is. Daar komt niemand tussen. Deze constructie kon tot excessen leiden. Het gebeurde dat de pastoor werd uitgenodigd na de mis een pot bier te komen drinken in de herberg. Bij hem kwamen een man en een vrouw zitten met een paar van hun vrienden of burenen. De man zei dan: "Wij zijn getrouwd." En zo was het. Ze waren vanaf dat moment kerkelijk getrouwd, namelijk ten overstaan van een priester en bovendien in aanwezigheid van getuigen (de burenen en vrienden).

In de Lage Landen bestond veel verzet tegen de conciliebesluiten, de Tachtigjarige Oorlog brak drie jaar na beëindiging van het concilie uit en de protestanten kwamen met een eigen huwelijkswetgeving. Het heeft nog een hele tijd geduurd voordat de huwelijkswetgeving van Trente binnen de rooms-katholieke kerk werd geëffectueerd.

Hoe de invoering van de conciliebesluiten in de bisdommen Breda en Den Bosch liep, is moeilijk te reconstrueren. Ten gevolge van de Tachtigjarige Oorlog is er van de bisschoppelijke archieven niet veel bewaard gebleven. In Den Bosch werd bijvoorbeeld een bisschoppelijke rechtbank ingesteld en in 1570 gaf de koning van Spanje zelfs toestemming om een bisschoppelijke gevangenis te openen. Maar in hoeverre de kerkelijke rechtspraak en daarmee de controle op de seksualiteit echt van de grond kwam, is onbekend. Kortom: het is moeilijk na te gaan of en wanneer in deze streken het nieuwe huwelijksrecht van het concilie van Trente werd ingevoerd.

Er waren intussen twee wereldlijke overheden: die van het Spaanse zuiden en die van het opstandige noorden. In de zuidelijke Nederlanden kreeg de kerk alle steun van de koning en de aartshertogen. Zij mocht zich ook gaan bemoeien met alle vormen van vrijetijdsbesteding, vooral die op zondag. Herbergbezoek, kermissen, meifeesten, bruiloften, schuttersfeesten vormden nu eenmaal een bedreiging voor de openbare orde en vooral de zedelijkheid. De kerk heeft in het zuiden het feestvieren proberen te verbieden. Gelukkig tevergeefs.

In het Noorden was in 1580 door de Staten van Holland de *Politieke Ordonnantie* uitgevaardigd. Deze bepaalde dat wie op dat moment als man en vrouw samenwoonden, geacht werden te zijn getrouwd, tenzij zij in verboden graden aan elkaar verwant waren. Dat was een soort algemene amnestie. Wie voortaan wilde trouwen, moest voor de magistraat of de kerkdienaren in de woonplaats (dus voor schepenen of predikant) verschijnen en drie maal hun huwelijk laten proclameren. Daarna moest het huwelijk openbaar worden gesloten. Deze ordonnantie werd door de meeste gewesten overgenomen en was later ook in de Generaliteitslanden van kracht.

Eigenaardig is, dat nog een hele tijd de regel bleef gelden dat trouwbelofte plus bijslaap een huwelijk maakten. Het aloude rechtsgevoel in huwelijkszaken sleet blijkbaar niet zo snel bij de bevolking. In april 1612 verloofde zich te Zundert Jan Jacob Lambrechts in het openbaar met Mayken Cornelis en zij hebben *de selve trou-beloften corts daer naer met vleeschelycke conversatie bevesticht*. Mayken had het bij Jan Jacob Lambrechts niet naar haar zin en begon binnen een half jaar een vrijage met Jan Jan Marx Sgrauwen. De pastoor van Standdaarbuiten weigerde hen te trouwen: Mayken was al getrouwd, zij het clandestien, zonder tussenkomst van een geestelijke. Toen zij dan toch maar bleven samenwonen en er bovendien een kind kwam, werden zij door het wereldlijke gerecht aangeklaagd wegens overspel, hoewel het huwelijk met de eerste vrijer juridisch nog niet tot stand was gekomen. Het Germaanse huwelijksrecht was nog niet geheel verdelgd.

Aan de onduidelijkheden in Generaliteits-Brabant kwam een einde in 1656, toen het *Echtreglement* werd aangenomen. Daarin wordt gedetailleerd geregeld wie onder welke voorwaarden met wie mocht trouwen en vooral wie wanneer en waarom niet met elkaar mochten trouwen. Dit reglement bleef van kracht tot in de Bataafse tijd. Het echtreglement verbiedt huwelijksontrouw en verbintenissen tussen verwanten. Het is erg seksueel georiënteerd: prostitutie, overspel, incest, concubinaat worden er in bestreden, maar ook de ontijdige bijslaap. Ontijdig samenslapen is een pikant verbod: wie in maart trouwde en in april een kind liet dopen, had het bewijs geleverd van voorhuwelijks seksueel verkeer en kreeg een boete van *f* 40. Hoe vervelender de plaatselijke schout was, hoe nauwkeuriger hij lette op pas getrouwde stelletjes.

II. *VERBODEN SEKSUALITEIT*

§ 3. **Overtredingen van de seksuele moraal**

Tot zover in het kort de regelgeving. Nu kom ik op mijn eigenlijke onderwerp: de overtreding van de regels. Het is een bijzonder dankbaar onderwerp, omdat wij vaak een kijkje krijgen in de keuken van onze

voorouders, liever gezegd de bedstede. Hoe kunnen we naar binnen gluren?
Door de stukken te lezen van de kerkelijke en wereldlijke rechtbanken.

De kerk had misschien weinig greep op de huwelijkspraktijk, maar wel enig zicht op de naleving van de gecodificeerde seksuele moraal. De rechtbank van het aartsdiakenaat Kempenland - dat is bijna de hele provincie Noord-Brabant - boog zich over de concubinaten van de pastoors, over de verboden verwantschapsgraden tussen partners en over alle andere vormen van ontucht. De bewaard gebleven financiële administratie van deze rechtspraak is gepubliceerd door Bannenbergh, Frenken en Hens in hun tweedelige werk *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek*. Daarin worden in de periode 1418-1566 2108 boetes vermeld. De helft daarvan betreft celibaatsschendingen, een kwart gaat over huwelijkskwesties. Het zou spannende lectuur zijn, ware het niet dat het in het Latijn is geschreven. Bovendien worden de vonnissen maar heel kort samengevat.

Ik zal een paar voorbeelden geven van kerkelijke vonnissen, die duidelijk maken wat de mogelijkheden en nadelen van het clandestiene huwelijk waren. Te Budel had in 1420 Henrick Peter Luten een verhouding gehad met Aleyt Jan Belen: hij had beloofd haar te trouwen (*sponsalia clandestine* - clandestiene verloving) en de *copula* met haar voltrokken. Later ging hij in zee met Aleyt Jans Opgheenstraten, met wie hij wettig trouwde. De eerste Aleyt werd met haar kinderen in de steek gelaten door haar echtgenoot. Waarschijnlijk heeft zij zich bij de huwelijksafkondigingen verzet tegen het huwelijk, maar zij had dan moeten bewijzen dat Henrick Luten haar had beloofd te trouwen. Dat zij van hem kinderen had, zei niets over een trouwbelofte. Trouwbelofte plus bijslaap maakten immers een huwelijk, en die belofte kon niet worden bewezen.

Evert Jan Bouwens in Den Dungen had een clandestien huwelijk met Aleyt van der Boydonck en deed daarna trouwbeloften aan Engel Henrick Voets. Hij ging met haar naar bed en daarmee stapte hij in een tweede clandestien huwelijk. Toen hij zijn tweede verhouding door een wettig huwelijk wilde bekrachtigen, kon zijn eerste bruid daar met goed gevolg een stokje voor steken. In 1428 werd Evert veroordeeld om met háár te trouwen. Waarom? De bijslaap met beiden was bewezen, maar ook kon de eerste vrouw de trouwbeloften bewijzen. Daarom werd de eerste verhouding bestempeld als een geldig huwelijk, zij het onwettig. De tweede verhouding was dan in feite overspel.

Een derde voorbeeld: Peter Henrick Peijnenborch en Heylwich Jans Hoppenbrouwers te Oirschot hadden rond 1535 onderling trouwbeloften uitgesproken, maar Heylwich begon een verhouding met Frans Embert Schepens. De rechter ontsloeg Peter en Heylwich van de trouwbeloften, opdat Heylwich met haar tweede partner een (wettig) huwelijk kon sluiten. In dit geval was er sprake van trouwbelofte zonder bewezen bijslaap (de verhouding zal dus kinderloos zijn gebleven).

Ten slotte enkele gevallen van incest. Te Leende betaalde in 1439 Willem Goyart Cox een boete van *f* 4, omdat hij een kind had gemaakt bij zijn zus Mechtelt. Verder moesten beiden drie maal openbaar processie lopen bij de kerk, elk met een brandende kaars in de hand, hij in zijn ondergoed, zij zonder mantel. Een ander voorbeeld: Jan Jacobs te Heeswijk had in 1430 een verhouding met Lijsbeth Belenhuys, daarna met haar tante Beel Roelens en in 1438 met Agnes geheten Langneesken, ook al een verwant van zijn eerste vriendin. Met geen van drieën was hij getrouwd. De twee laatste vriendinnen waren niet aan hemzelf verwant, maar aan zijn eerste vrijster. Omdat door de geslachtelijke gemeenschap man en vrouw één vlees werden en doordat zoiets nogal letterlijk werd genomen, kwam hij in een incestverhouding terecht toen hij met de tante van zijn eerste vriendin de koffer indook.

Uit de kerkelijke vonnissen kan worden geleerd, dat het clandestiene huwelijk minder rechtszekerheid bood aan de verlaten partner: een van beiden kon ontbinding vragen en met een derde een wettig huwelijk sluiten. De verlaten partner moest dan zien te bewijzen dat de deserteur én trouwbeloften had afgelegd én de bijslaap had bedreven. Aan de andere kant gaf het clandestiene huwelijk een zekere ruimte voor partnerwisseling. Dat voordeel gold vooral de man, omdat over het algemeen de vrouw met een of meer kinderen bleef zitten.

Uit de kerkelijke vonnissen blijkt ook, dat de incestverboden bepaald niet samenvielen met het huidige incesttaboe, dat bijna is beperkt tot eerste-graadsverwantschappen. Trouwen was tot en met de vierde graad verboden. Dat wil zeggen dat de kleinkinderen van twee volle neven of nichten niet met elkaar mochten trouwen. Behalve de bloedverwantschap was er de aanverwantschap: van aangetrouwde werd je automatisch bloedverwant en ook zij waren tot in de vierde graad verboden echtgenoten. De aanverwantschap was een enigszins kunstmatige categorie, die vaak niet werd herkend door de mensen. Zonder te weten een incestrelatie aan te gaan, trouwde menigeen met bijvoorbeeld de weduwe van een halfoom. Dat mocht niet. Ook het echtreglement van 1656 was daar erg stellig in, artikel 64 zegt *dat nyemandt en mach trouwen sijns ooms concubyne*, dus diens weduwe viel al helemaal buiten het vizier.

Binnen het kerkelijke recht was er nog de beperking van de geestelijke verwantschap. Vooral religieuzen werden daardoor getroffen. Hoewel zij zich aan het celibaat moesten houden, werd getolereerd dat zij samenleefden met hun vriendin (of dienstmeid), mits zij regelmatig een boete betaalden op de overtreding van het celibaatsgebod. Een soort belasting op seksueel verkeer voor wie de gelofte van kuisheid had afgelegd. Erger ging de geestelijke in de fout, als hij het deed met een parochiaan aan wie hij de sacramenten toediende of had toegediend, met name de biecht en de eucharistie, maar ook de doop; deze handelingen leidden tot de zogeheten

geestelijke verwantschap, die evenveel lichamelijke taboes opleverde als bloed- en aanverwantschap. De geestelijk die het met een geestelijke verwante deed, viel in een hogere boete- of belastingschaal. Ook met de moeder en de peetmoeder van zijn dopeling mocht de pastoor niet vrijen. Door al deze verbodsbepalingen kon het lelijk uit de hand lopen. Zo deed Peter van Tuyl, pastoor van Berlicum, het in 1439 met de vrouw van Jan Loenis, die meter was geweest van zijn dopeling. Dat was dus een dubbele overtreding: incontinentie en geestelijke incest. Bartholomeus van der Velden, pastoor van Zeelst, reikte de communie uit aan de dienstmeid van Jan Rover en ontmaagde haar in 1444. Driedubbel in de fout ging Aert Ram, priester te Princenhage: hij nam de biecht af van Christina Coecks en Christina Wygart en ontmaagde beiden, waardoor hij verviel in geestelijke incest, incontinentie en meerwijverij. En Jan Engelen, pastoor van Lommel, had een verhouding met zijn nicht Margriet Shasen uit Gestel, die hij in 1476 ontrouw werd voor Dingen Jan Leersmans, van wie hij de biecht hoorde en aan wie hij de communie uitreikte.

Ook peters en meters werden geestelijke verwanten. Iemand die trouwde met de zoon of dochter van haar of zijn peter of meter, pleegde incest.

Er zijn andere bronnen van overtredingen van de huwelijksmoraal, zoals de financiële administratie van de kwartierschouten en de hoogschout van Den Bosch, bewaard over de periode van ongeveer 1400-1600. Net als in de kerkelijke registers staat ook hier de verrekening van de boetes centraal, maar de vonnissen worden wat uitgebreider weergegeven. In een vonnis uit 1536 lezen we bijvoorbeeld dat Leunis Heymans in dronkenschap de huishoudster van de pastoor van Boekel naliep, *van haer begeerende zynen wille te volbrengene, by hair te slapene*. Zij weigerde en zei: "*Ende want dan ick dairaf van tselve feyt egheen getuygen en hadde*", waaruit blijkt dat zij van zowel de eventuele trouwbelofte als de bijslaap getuigen zou willen hebben. Dat was een voorzorgsmaatregel voor het geval zij een kind zou krijgen. Een jaar later, in 1537, zit Jan Goerts op de gevangenpoort te 's-Hertogenbosch omdat hij had gezworen niet meer te converseren met zijn 'hoer', Elisabeth van Vriadel, maar hij deed het toch. In hetzelfde jaar probeerde de begijn Barbel van den Bogaerde haar bastaardkind verborgen te houden en te doden. Enzovoorts.

Het rijkste bronnenmateriaal wordt echter gevormd door de procesdossiers. Die zijn te vinden in de rechterlijke archieven van alle schepenbanken en in de Raden van Brabant te Brussel en Den Haag. In de archieven van de hoofdbanken van Den Bosch, Eindhoven, Breda en andere steden waar men beroep kon aantekenen is veel uit de dorpen bewaard gebleven. Het betreft zowel civiele als criminele procesdossiers. Civiel als het gaat om bijvoorbeeld de opvoedingskosten van een bastaard, crimineel als het gaat om overtredingen op het echtreglement en het misdadig wegwerken van het ongewenste kind: verpatsen, te vondeling leggen of vermoorden.

In het Germaanse recht was de onvruchtbaarheid van de vrouw een reden om te scheiden. In het kanonieke recht werd de impotentie van de man (niet zijn onvruchtbaarheid, die werd meestal op het conto van de vrouw geschreven) een scheidingsgrond. Bij impotentie kon hij aan zijn verplichtingen niet voldoen. Het niet geconsumeerde huwelijk kon worden ontbonden. Dat was de grote vrees van Jacob Hack te Maren, toen deze in 1752 zijn zoon wilde verbieden te trouwen. Godefridus Hack, de zoon, had namelijk *sodanig gebrek aen sijn mannelijkheid (...), dat hij het urrien in plaatse van vooren de roede uijt te gaan sig onder ontlost*. De bruid maakte dat niet uit, zij was Godefridus beminnde met oprechte liefde, zodat het huwelijk doorging. Het bleef wel kinderloos, evenals Godefridus' tweede echt. Reden tot echtscheiding was er in geen van beide gevallen geweest, want de man was waarschijnlijk potent. In het gereformeerde huwelijksrecht, overgenomen in het echtreglement van 1656, geven overspel en *malitiosa desertio* (moedwillige verlating) gronden voor echtscheiding. In archiefstukken leest men vaak de uitdrukking 'huisvrouw van de malitieuus gedeserteerde' Jan Jansen. Soms werd de onverenigbaarheid van karakters als scheidingsgrond erkend. De katholieke kerk erkende geen echtscheiding, wel de scheiding tussen tafel en bed.

Aan de hand van voorbeelden zal ik nu alle varianten van overtreding van het huwelijksrecht en van bastaardij bespreken. Ik beperk mij tot de overtredingen die tot verboden vruchten konden leiden. Ook mensen met een besmettelijke ziekte mochten niet trouwen en ik zag minstens twee lepralijders in het huwelijk treden, maar dit soort gevallen laat ik buiten beschouwing. Verder beperk ik mij tot de periode na Trente, waarin het clandestiene huwelijk geen grote rol meer speelt. Ik heb tot dusver 400 Brabantse procesdossiers doorgenomen en 100 verzoeken om wettiging.

§ 4. Verboden huwelijken

De meest ingrijpende huwelijksbelemmering werd gevormd door de verwantschap. Tot in de vierde graad mocht niet worden getrouwd. Dat betekent dat de nakomelingen van zestien betovergrootouders niet als elkaars huwelijkspartner in aanmerking kwamen. Stel dat elk van de zestien gemiddeld drie kinderen had en zo voorts in elke generatie, dan had de trouwlustige binnen de vier graden tachtig bloedverwanten van zijn eigen generatie. De helft van hen was van het andere geslacht, dus deze veertig vielen als huwelijkspartners af. Daarbij komen nog bloedverwanten uit andere generaties, zowel ouder als jonger, dus groeit het aantal van veertig verboden partners. Het neemt wat af, doordat er altijd toch enigszins sprake is van inteelt (ten gevolge van huwelijksdispensaties of onopgemerkte incesthuwelijken). Dus: elk van zestien betovergrootouders produceerde veertig verboden partners, samen zijn er dat 640. Dat is een flink gehucht of een klein dorp! Daarmee was de beker nog niet tot de bodem geledigd: ook aanverwanten behoorden tot de verboden groep.

Kortom: het kan voor trouwlustigen in kleine gemeenschappen vaak erg moeilijk zijn geweest om aanvaardbare echtgenoten te vinden. De pastoor van Diessen zegende bijvoorbeeld in 1645 het huwelijk in van Aert Wouters van den Nieuwenhuysen en Maeyken Marten Diercx Tielen en tekende uit voorzorg in het trouwboek aan dat het gerucht ging dat zij in de vierde graad verwant waren. 340 jaar later heb ik kunnen bewijzen dat het gerucht klopte.

Dat laatste bewijst dat het zelfs voor de betrokkenen niet altijd even eenvoudig was om achter hun verwantschap te komen. Het echtreglement, dat trouwen van aanverwanten verbood, maakte het nog ingewikkelder. In 1790 wilde Pieter Zeegers trouwen met Elisabeth Bos. De kerkeraad van Fijnaart en Heiningen zag belemmeringen, want de bruid was de weduwe van Jacobus Schrauwen, die de weduwnaar was van Maria Vermeulen, die de weduwe was van Pieter Zeegers senior, vader van de bruidegom. Uiteindelijk zag de Raad van Brabant geen huwelijksbeletselen en konden de twee trouwen zonder dispensatie aan te vragen.

Dispensaties konden worden gevraagd en verleend, zowel bij de kerk als bij de wereldlijke overheid. Derde- en vierdegraadsdispensaties lijken makkelijk te zijn verleend, maar de overigen werden meestal geweigerd. Aan de andere kant bleek soms pas achteraf een gesloten huwelijk ongeldig te zijn. In zo'n geval, of er nu opzet was of niet, waren de wereldlijke autoriteiten onverbiddelijk.

Anthonij van den Bergh, 's lands meester-timmerman te Bergen op Zoom, was getrouwd met Elisabeth Blandeau. Na haar overlijden liet hij in 1674 ondertrouw aantekenen met haar tante, Maria Blandeau. Hij dacht dat hij haar wel mocht trouwen, want zij was slechts een halfzuster van de vader van Elisabeth. Het mocht dus niet. De predikant rook onraad en weigerde de huwelijksinzegening. Artikel 57 van het echtreglement verbood namelijk huwelijken tussen tante en neef en artikel 58 verbood huwelijken tussen aanverwanten. De Raad van Brabant weigerde dispensatie te verlenen en beide gelieven werden verbannen.

Dramatischer liep het af met Hendrick van Lummen, meester-lintwerker in Den Bosch. Toen hij voor de tweede keer weduwnaar was, in 1669, trok Aeltje van Peer bij hem in, dochter van de broer van zijn tweede vrouw. Dus zijn aangetrouwde oomzegster. Zij kregen een dispensatie, trouwden en kregen drie kinderen. Maar toen bleek het huwelijk incestueus te zijn. Het had niet mogen worden gedispenseerd. Het werd ontbonden en de drie kinderen werden van de ene dag op de andere bastaarden. Daardoor verviel bijvoorbeeld hun erfrecht op hun vaders nalatenschap.

Een ander verdrietig geval is dat van Johannes Calen, de beul van Breda en later Den Bosch. Hij had zo'n misselijk beroep, dat hij geen vrouw kon vinden, behalve een aangetrouwde tante van het halve bed. Hij trouwde

stiekem met haar te Amsterdam, viel door de mand en verloor zijn wettige huwelijkse staat. Tevergeefs vroeg hij in 1695 en 1705 om dispensatie.

Soms kwam er wél een dispensatie af. Gerardus Doncquers te Aarle- Rixtel trouwde in 1713 met de weduwe van zijn vorige schoonvader, preciezer; de stiefmoeder van zijn overleden vrouw. Het moet heel wat hebben losgemaakt, want niet lang daarna werd ook dit soort huwelijken verboden. Doncquers had nog juist door een maas in het echtreglement kunnen glippen. In 1763 mocht Willem Vermeulen te Steenberghe niet trouwen met de weduwe van zijn stiefvader.

In 1652 mocht Peter Hermans te Nistelrode met zijn schoonzus wél trouwen. Hij was kort tevoren getrouwd met Agata Willem Janssen. Na de bruiloft ging zij terug naar haar ouderlijke huis om haar vader te verzorgen, die ziek aan de pest lag. Ook zij kreeg de pest en ze stierf. Peter betoogde later onder ede dat hij nooit met haar had gevreeën. Daardoor gold het huwelijk als niet geconsumeerd: hij was met Agata nooit één vlees geworden, zodat hij mocht trouwen met haar zus Anneken zonder in incest te vervallen.

Veel huwelijken werden verboden, maar het kon ook omgekeerd. Iemand kon tot een huwelijk worden gedwongen, hoewel de overheid niet tot het uiterste kon gaan: het huwelijk was en bleef een kwestie van vrijewilsovereenkomst. In 1718 was de 37 jaar oude Simon van Putten ongelukkig. Elf jaar tevoren had hij willen trouwen met Margriet Dengis te Luik, maar haar ouders lagen dwars. Vervolgens wilde hij trouwen met Aleyt van Lier, maar nu waren zijn ouders tegen. Zijn geliefde procedeerde tegen zijn ouders en schepenen van Den Bosch vonnisten dat het huwelijk doorgang mocht vinden. Maar intussen waren de ouders van Margriet Dengis gestorven en Simon spoedde zich naar Luik om met haar te trouwen. Voor de tweede keer liep Aleyt, de tweede verloofde, naar de rechter en in 1719 annuleerde de Raad van Brabant Simons huwelijk en werd hem bevolen met Aleyt te trouwen. Hij hield zich echter doof en bleef veilig in Luik. Uit Simons geschiedenis kan een les worden getrokken. Ouders hadden geen vetorecht op het huwelijk van hun kinderen. Als Simon en Margriet wat flinker waren geweest, hadden zij hun wil kunnen doorzetten. Maar blijkbaar was de ouderlijke gehoorzaamheid een belangrijke deugd.

Een ander voorbeeld: Jacob Lodewijck Valckenaer was een deftige Bossche advocaat. Hij begon een vrijage met Geertruijt Verhaeren, ze kregen een kind, maar Jacob trouwde niet. Hij had namelijk intussen kennis gekregen aan een katholieke Bossche vrouw, Catharina van Kessel, met wie hij naar het land van Luik ging en zich liet trouwen door nota bene een rooms-katholieke priester. Terwijl hij een predikantenzoon was! De Bossche magistraat en de Raad van Brabant hadden daar geen goed woord voor over, verklaarden het huwelijk in 1665 voor ongeldig en verplichtten Jacob om te trouwen met de moeder van zijn kind. Het huwelijk werd ontbonden, maar

Valckenaer bleef met zijn geliefde katholieke Catharina samenwonen. Hij weigerde met Geertruijt te trouwen, maar moest hun kind erkennen. In dit geval kon een huwelijk worden ontbonden, omdat de trouwbeloften aan een eerdere partner waren geschonden, terwijl het kind bewees dat er vleselijk verkeer was geweest.

Als laatste verboden huwelijk noem ik de bigamie. Deze kon zowel zijn met voorbedachten rade zijn als per ongeluk. Opzettelijk was het tweede huwelijk dat de Hilvarenbeker Peter van Laerhoven in 1659 sloot met een dame uit Parijs, terwijl hij was getrouwd met een dorpsgenote. Zijn vader werd grijs van verdriet en ontferde hem. Peter zelf vluchtte naar Oost-Indië.

Straks noem ik het voorbeeld van een bastaard uit bigamie, van wie de moeder niet wist dat haar eerste man nog leefde. Een ander bijzonder geval van bigamie speelt zich af in 1661. Jenneken Cornelis van Hattum te 's-Hertogenbosch was getrouwd met Marcelis de Clerck. Hij werd soldaat, pleegde een halsmisdrijf en werd door een krijgsraad in Holstein ter dood veroordeeld. Hij ontsnapte aan de terechtstelling doordat een vrouw hem opeiste als haar bruidegom. Hij trouwde met deze Elsebee Volckers en keerde terug naar zijn woonplaats. Maar daar woonde nog zijn eerste vrouw. Hij legde haar nog uit dat hij bigaam was geworden uit lijfsbehoud, maar toen hij met alletwee bleef vrijen, schoot dat Jenneken in het verkeerde keelgat. Op grond van overspel vroeg en kreeg zij echtscheiding.

§ 5. Verboden relaties

Talloos zijn de mogelijkheden van voor- en buitenhuwelijks seksueel verkeer en onze voorouders gebruikten ze allemaal. Het meest kwam de eenvoudige ontucht voor: twee ongehuwden zonder trouwplannen sliepen met elkaar. Het proefhuwelijk was algemeen, iedereen vree tijdens de verkering, maar verboden was het. Werd het oudste kind te snel na het huwelijk geboren, dan kregen de ouders wegens 'ontijdige blijslaap' een boete van *f* 40. Als de man of de vrouw in de proefperiode afhaakte, kon de verlaten partner een beroep doen op de wet ten einde het nakomen van de trouwbeloften van de ander af te dwingen. De rechter en de overheid moesten de vrije wil van de partners respecteren en konden niet tot trouwen dwingen; wel kon degene die zich terugtrok worden beboet wegens woordbreuk. Als de verlaten vrouw inmiddels zwanger was geworden, zou zij proberen het vaderschap van haar vrijer te bewijzen.

Overspel werd aanmerkelijk hoger opgenomen dan eenvoudige ontucht en bood zelfs een mogelijkheid om een scheiding aan te vragen. In 1531 à 1534 werd iemand wegens overspel zelfs op de pijnbank gelegd: Willem van Broeghel alias Neynoy was weggelopen met de vrouw van Jan de Molder te Asten, die geld van haar huishouden meenam, dat zij met haar minnaar opsoupeerde. Willem werd gearresteerd, *gesteld ter scerper examen*, kon

niets meer bekennen dat het voorgaande en kwam uiteindelijk vrij met een boete van 10 carolusgulden.

Nog erger maakte het Johanna van Rijsbergen te Princenhage, die in 1762 incestueus overspel pleegde met haar zwager Jan van der Ven. Daarvoor werd zij uit de stad en baronie van Breda verbannen.

III. *VRUCHTEN VAN SEKSUELE OVERTREDINGEN*

§ 6. **Overwonnen bastaarden**

Overtreding van huwelijksverboden en het aangaan van verboden verhoudingen werden meestal wereldkundig doordat ze verboden vruchten afwierpen. Bastaarden. Ik begin met de overwonnen bastaarden. Dat zijn de bastaarden uit overspel en de bastaarden die worden geboren door inbreuk op de kuisheidsgelofte. Voor 1600 zijn verreweg de meeste bekende bastaarden van religieuze herkomst. Elke man met een kostwinning had een huishouden met vrouw en kinderen. Zo ook de priester, behalve als hij in het klooster zat. Arnoud-Jan Bijsterveld, die een proefschrift schreef over de Noordbrabantse pastoors tussen 1400- 1570, stelt zelfs dat de parochianen er wel voor zorgden dat er een concubine op de pastorie zat, dan bleef de zielzorger met zijn tengels van hun vrouwen en dochters. Mijn onderzoek wijst echter uit, dat die priesters er duchtig en lustig van profiteerden dat zij niet door het huwelijkscontract waren gebonden: zij wisselden ongestraft van partner en konden ook de regels van het incestverbod makkelijker overtreden.

Na de feitelijke doorvoering van de conciliebesluiten van Trente werd er veel strenger de hand gehouden aan het priestercelibaat. De pastoors namen vaak hun moeder, tante of zusje als huishoudster. Daarmee doe je het niet zo gauw. Dat wil niet zeggen dat zij altijd kuis bleven. Priester Andries Michielssen maakte kort na Trente een kind bij zuster Cathelyn van Hatart, kloosterlinge van Hooidonk. De pastoor van Engelen verwekte rond 1590 bij zijn huishoudster een dochter Engelken. De huishoudster viel van de windmolen en stierf, zodat de pastoor met zijn engeltje bleef zitten. Met toestemming van zijn abt - want hij was een norbertijn van Berne - schonk hij haar *f* 50 en dat was haar hele erfenis.

De priesterbastaard werd echter een uitstervend verschijnsel. Een echte volhouder was de pastoor van Schaijk, Jan Berckers, die in 1636 aan de pest stierf. Hij liet enkele kinderen achter, die van de bisschop toestemming kregen zijn nalatenschap te incasseren.

Na 1600 overweegt als overwonnen bastaard de vrucht van het overspel. Een huwelijk is in die gevallen niet mogelijk, zodat het voornaamste probleem bestaat uit de vraag wie de opvoedingskosten gaat dragen. Daarover vertel ik straks iets meer. Een ander heikel punt was natuurlijk het

gepleegde huwelijksbedrog, dat met het kind was uitgekomen. Meestal was de vader getrouwd. (Getrouwde moeders konden vaak hun bedrogen echtgenoot verblijden met een nieuwe telg: een ondergeschoven kind of koekoeksjong.) De getrouwde en overspelige vader wrong zich in alle mogelijke bochten om zijn vaderschap te ontkennen. Soms probeerde hij zijn vrijster ertoe over te halen een andere man te 'vaderen' of zich de vrucht te laten afdrijven.

Cornelis de Bever te Oirschot deed het met zijn schoonzus. Dus een geval van incestueus overspel. Zijn vrouw wist ervan. Toen de schoonzus zwanger werd, rond 1560, koppelde hij haar binnen de kortste keren aan Jan Frans Willems, met wie zij trouwde en die de vader van Cornelis' kind werd. Tot de zaak uitlekte. Straks zal ik andere voorbeelden geven van het verduisteren van een bastaardkind.

Soms was de bedrogen huisvrouw solidair met de bastaard van haar man. Peter de Waert uit Dordrecht had zijn bastaard ondergebracht bij pleegouders te Tilburg, maar zijn vrouw kreeg er lucht van. Zij zei: *"Wist ick dat mijn mans kyndt waer, ick soudet thuys halen ende onderhouden."* Zij stuurde in 1593 een vriendin naar Tilburg, die met blij nieuws terugkwam: *"Het is een seer schoon kyndt ende wordt wel onderhouden. Ende heeft schoone, bruyne ooghen in zyn hooft, met schoone, ronde, blosende wangen. Ende schynt synen vader, Peteren, uwen man, seer wel te gelijcken."*

In 1695 werd de vorster van Nuenen gearresteerd wegens zijn onregelmatige seksleven. Hij heette Jan Peters alias Hans Lap. Bij zijn eerste vrouw had hij vier kinderen. In 1677 of 1678 hertrouwde hij met Margriet Hermans, die hem twee kinderen baarde. Intussen verwekte hij twee kinderen bij Geritjen Gerit Peter Delis. Bovendien ging hij in zee met zijn schoonzus Maeijken Hermans, die bij hem in huis woonde, wat twee kinderen opleverde. Dat was Margriet Hermans, de wettige vrouw, te gortig en haar zus met de kinderen werden gedwongen het huis te verlaten. Daarna onderhield Hans Lap twee huishoudens.

Hans Lap was nog bij zijn vrouw blijven wonen, maar sommige overspelige mannen vertrokken om te gaan samenwonen in concubinaat. Er waren ook LAT-relaties. Aangezien in die gevallen de man, vaak een soldaat, zijn vriendin geheel of gedeeltelijk onderhield, wordt zij in de rechtelijke stukken steevast een hoer genoemd, hoewel zij geen prostitu,e van professie was.

Voorbeelden van overspelige vrouwen met een bastaard komen meestal voor als de echtgenoot langdurig uithuizig was als soldaat, gevangene, zwerver of koloniaal. Willem Gabriels bijvoorbeeld was in 1744 al twaalf jaar lang in Oost-Indië. Had iemand vijf jaar lang niets van zijn of haar partner gehoord, dan mocht er worden hertrouwd. Drie jaar eenzaamheid was echter genoeg voor de vrouw van Willem Gabriels en zij ging

samenwonen met Christiaan van Leeuwen in Den Bosch. Zij kregen een kind. Maar toch kwam Gabriëls terug. Hij eiste zijn vrouw op en zij werd voor de rechter gedaagd wegens overspel.

Overwonnen was ook de bastaard uit bigamie. Een speciaal geval speelde zich af in de vestingstad Grave rond 1625. Derick van Witmont liet zijn vrouw Henricxken Jans en hun twee kleine kinderen in de steek en vertrok naar Berlijn, waar hij een vrouw het hof maakte. Toen Henricxken dat hoorde, stelde zij de vader van de vrijster op de hoogte. Daarop vluchtte Derick in Duitsland de militaire dienst in. Nadat zij had gehoord dat hij was gesneuveld, hertrouwde Henricxken met Henrick Musquede. Zij kregen een kind. Maar toen kwam Witmont terug! De magistraat van Grave wist niet meteen wat te doen en sommeerde Musquede zijn vrouw te verlaten. Dat weigerde hij, hij was vader en moest en zou bij zijn zoon blijven, die bij zijn moeder woonde. Wel beloofde hij niet meer met zijn vrouw te zullen copuleren.

Het sluiten van een bigaam of ander verboden huwelijk was mogelijk door buiten de woon- en geboorteplaats de drie proclamaties te laten afroepen. Er kwamen dan geen protesten. Zeker in een grote stad als Amsterdam, Rotterdam of Leiden werd er lang niet altijd navraag gedaan in de plaats van herkomst. Gebeurde dat wel, dan konden de trouwlustigen nog altijd een valse naam opgeven, waardoor ze nog net herkenbaar bleven: Jenneken Priems uit Helvoirt noemde zich in 1741 te Amsterdam Jannetje Priel. Onder die naam trad zij in ondertrouw met haar zwager met de bedoeling in haar woonplaats voor de predikant te trouwen. Jan van den Boom uit Heesch gebruikte alleen zijn patroniem: als Jan Peeters trouwde hij in 1758 met Anneken van Eethen uit Nistelrode, die zich voor de gelegenheid Anneke Joosten noemde.

Jan Claessen werd in 1707 gearresteerd wegens bigamie. Hij was schoorsteenveger in Den Bosch, maar had zo'n beetje overal gewerkt: als soldaat, schoenlapper, bouwvakker en textielarbeider. Hij was getrouwd in 1704. Drie jaar later, toen hij twee kinderen had en een derde verwachtte, trouwde hij te Leiden als vrijgezel met een ander. Waarom? In Den Bosch had hij bij zijn schoonmoeder gewoond, die *Engelse soldaten off slapers logeerde, koockstooffde*. Daar was hij vies van.

Dichter bij huis bleef de weduwnaar Willem Willem Wervers uit Klein Dongen op de grens met Tilburg. Voor de predikant van Tilburg trouwde hij in 1757 met zijn schoonzus. Het huwelijk werd acht maanden later clandestien verklaard en te Breda ontbonden. Het gescheiden stel bleef toch samenwonen en nog dertien jaar later lieten zij een kind dopen. Toen werd Willem voor eeuwig verbannen.

§ 7. Simpele bastaarden

Zij komen naar mijn onderzoekservaring vaker voor dan de overwonnen bastaarden. Het zijn de vruchten van afgebroken of verboden verhoudingen: het huwelijk ging niet door, omdat de trouwbeloften werden verbroken, een van de partners voortijdig overleed of beide gelieven elkaar in een verboden verwantschapsgraad bestonden.

Overlijden voor het huwelijk overkwam vooral soldaten en reizigers, maar ook vielen trouwlustigen ten offer aan een heersende epidemie of aan oorlogsgeweld. Bleef er een zwangere verloofde achter, dan kon haar bastaard niet meer achteraf door een huwelijk worden geëcht.

Meestal kwam er een bastaard van een huwelijk dat niet doorging. Het proefhuwelijk was een algemeen verschijnsel. Men probeerde elkaar uit. De proefbruid wist natuurlijk welke gevaren er kleefden aan het uitproberen van het echtelijke bed, en ter geruststelling kreeg zij gewoonlijk van de vrijer als bewijs van trouw een ring, muntstuk, boterpot of ander gebruiksvoorwerp. Dat belemmerde hem natuurlijk niet om toch de benen te nemen en de zwangere vrouw achter te laten. Weliswaar kreeg in sommige streken en plaatsen in het gewoonterecht de vrouw het voordeel van de twijfel: haar woord werd geloofd voor dat van de man. Maar liet de man het aankomen op een rechtsgang, dan maakte de moeder geen schijn van kans, tenzij zij het sluitende bewijs kon leveren dat de door haar als vader aangewezen man haar had bezwangerd. Het leveren van dat bewijs was het belangrijkste onderdeel van de vaderschapsactie, waarvan ik straks enkele voorbeelden zal geven.

Bastaarden konden ook de vruchten zijn van verkrachting. Een verdrietig geval was een Bosch' zwakzinnig weesmeisje, dat in 1661 was verscheept naar Oost-Indië (in het kader van de kolonisatie). Zij werd bevrucht en beviel van een kind, waarmee men niet uit de voeten kon. Er was in geen velden of wegen een vader te bekennen en de moeder was niet in staat tot de opvoeding. Uiteindelijk besloot het stadsbestuur van Den Bosch dat het kind moest worden onderhouden van de armentafel en de moeder door de weeskamer.

Verkrachting kwam ook vaak voor bij incestverhoudingen. Maria Mannaerts te Lommel verging het erg slecht. Na het overlijden van haar moeder werd zij regelmatig op gewelddadige wijze misbruikt door haar stiefvader Jacobus van Gorp. Zij beviel in 1768 van een dode vrucht en in 1771 van een levend kind, dat zij te vondeling legde. De derde werd geboren in 1774 en zij hield het. De zaak werd bekend en Van Gorp vluchtte.

De meeste simpele bastaarden waren kinderen van twee ongetrouwde, niet aan elkaar verwanten mensen. Bijna altijd liet de man de vrouw met haar kind zitten. De vrouw begon dan een zogenaamde vaderschapsactie. Haar waarde op de huwelijksmarkt was door haar ontmaagding gedaald en daarom eiste zij een vergoeding of eerbetering. Ook bij een miskraam of als

de zuigeling jong stierf verlangde zij een vergoeding van de defloratie. De ongetrouwde moeder eiste voorts vergoeding van de kraamkosten en dat de vader zijn kind aannam en opvoedde.

Soms kwamen er sancties van onverwachte zijde. Wouter Donckers te Veghel verwekte in 1647 een bastaardkind. Het schepengerecht dwong hem in 1651 ƒ 100 te betalen aan de moeder van zijn kind als schadevergoeding voor de defloratie en jaarlijks ƒ 10 voor de opvoeding. In 1654 toonde Wouters moeder zich solidair met haar onwettige kleinkind door haar zoon ƒ 200 te korten op haar erfenis ten gunste van zijn bastaard.

De vaderschapsacties kunnen smakelijke lectuur opleveren, zeker als beide ouders het oneens waren. Dan probeerde de gedoodverfde vader de ongehuwde moeder af te schilderen als een zedeloos type, geen wonder dus dat zij een kind uitkraamde. De ongehuwde moeder haalde er getuigen bij, die het liefst aanwezig waren geweest bij de copulatie.

Ik geef één voorbeeld. Peerken Martens van Wouw had samen met haar broer een boerderijtje te Udenhout. Zij sliepen samen op één kamertje, zij het elk in een eigen bedstede. In 1672 kreeg Peerken een kind en in barensood wees zij als vader Adriaen Jan Joosten Voss aan. Deze wist echter aannemelijk te maken dat Peerken een verhouding had met haar zwager, Thomas van Beurden. Als Thomas en zijn vrouw Mayken van Wouw te Udenhout kwamen logeren, kroop Mayken bij haar broer in bed en Thomas bij zijn schoonzus Peerken. Doordat het kind snel stierf, bleef de zaak stil. Het leven ging echter door. Een jaar na de bevalling zag men Thomas van Beurden voor de boerderij van Peerken op een tafelblad een portie zevenboom snijden. Die deed hij in een kop zoetemelk, die hij Peerken te drinken gaf. Zij werd er erg ziek van en verloor haar vrucht. Nog een paar jaar later, in februari 1676, stond zij in het veld vlas te wieden en kreeg zij barenswéeën. Dezelfde nacht werd het kind geboren en als vader noemde zij nu haar voormalige knecht, Arien Schoenmakers. Deze won later de rechtszaak van Peerken, doordat hij haar slechte reputatie kon bewijzen: de eerdere bastaard en de abortus.

Na de geboorte van een bastaard liet de moeder gewoonlijk het kind aan het huis van de vader afleveren (als daar de bevalling niet had plaatsgevonden). Dan wilde de vader het kind nog wel eens terugbrengen. In 1670 reageerde een ongehuwde moeder te Gestel bij Eindhoven door in optocht met vorster en schepenen het kind voor de deur van de onwillige vader te leggen. Zoiets kon een hele tijd doorgaan: de vader legde dan het kind wel eens midden op straat, enzovoorts.

Het ping-pongen met de baby was het begin van een vaderschapsactie. Bij die acties was het voldoende te bewijzen dat de beoogde vader iets met de ongehuwde had gehad. De copulatie zelf, die tot de bevruchting had geleid, was moeilijk bewijsbaar, maar meestal konden er toch wel getuigen worden

gevonden die de twee hadden gezien dartelen of woelen in de stal, in het veld, op straat of in de hei. De vader had dan de keuze tussen trouwen of opvoeden. Soms trouwde hij, meestal tekende hij voor de opvoeding van zijn kind. Als hij zelf geen eigen huishouden had, besteedde hij zijn kind tegen betaling uit aan de ongehuwde moeder.

Verreweg de meeste ongehuwde moeders waren dienstmeiden. Nu was het standsverschil tussen dienstmeid en werkgever op het platteland te verwaarlozen, maar in de stad lag dat anders. Daar zie je dat de burgers vaker onder het vaderschap weten uit te komen. Soms hebben zij een goed hart en betalen zij stiekem de opvoeding: de ongehuwde moeder wordt met een som geld afgekocht. Vaker hebben zij een slecht hart en klagen zij hun zwangere meid aan wegens laster. En inderdaad werd wel geprobeerd een vreemde te 'vaderen'.

§ 8. Kindermoorden

In alle milieus komen pogingen voor zich van het kind op misdadige wijze te ontdoen. Allereerst was er de mogelijkheid van identiteitsverduistering: het kind wordt verkocht aan een pleeggezin, waarvan het ook de familienaam aanneemt. Andere mogelijkheden waren abortus, te vondeling leggen en zuigelingenmoord.

Op 10 september 1764 werd in Den Bosch Joanna gedoopt als dochter van Jan van Uytwijk en Arnolda Droefhout. De echte ouders waren evenwel Jan Bax, schipper van Nijmegen op Den Bosch, en Anna Arnolda Craijjevelt. De laatste was van tafel en bed gescheiden, wat betekende dat het huwelijk niet was ontbonden. Zij was dus veroordeeld tot levenslange seksuele onthouding. Maar daaraan hield zij zich niet en dat gaf haar gescheiden man, als er een kind zou komen, de kans om van zijn alimentatieplicht af te komen. De oplossing was deze: de vroedvrouw 'kocht' twee ouders te Deuten, die het kind als het hunne zouden aannemen en opvoeden. Zo'n rol speelde de vroedvrouw wel vaker, met name deze: de bekende en beruchte Zwarte Kaat.

Jacob Rombout Sgrauwen, bierbrouwer te Breda, had in 1616 en 1617 zijn nichtje Dingen Sgrauwen als dienstmeid in huis. Ze kregen wat met elkaar en er werd een zoon geboren. Deze werd voor *f* 500 geplaatst bij Jacob Peeter Jacobssen te Goirle. Het bedrag was bedoeld voor de opvoeding, maar ook om alle pretenties in zake bloedverwantschap af te kopen. Dat lukte niet. Dingen Sgrauwen trouwde met een bierbrouwer te Etten en stierf tegen 1646. Enkele jaren later trokken Jacob Peeter Jacobssen en zijn pleegzoon Cornelis Jacobssen naar de baronie van Breda om te Princenhage, Etten en Breda toegang te krijgen tot de nalatenschap van Dingen. Ze kregen nergens een voet tussen de deur. Dit is een voorbeeld van verduistering van een ongewenst kind, die niet helemaal waterdicht was, maar uiteindelijk wel werkte.

Het echtreglement van 1656 had met dit soort gevallen rekening gehouden en inderdaad gebeurde het regelmatig dat een bastaard tegen betaling werd geadopteerd door pleegouders, die het kind als het hunne aannamen.

Een ander voorbeeld van identiteitsverduistering is dat van Johannes van der Vorst. Deze is op 13 april 1774 te Amsterdam geboren en werd twee dagen later in de Oude Kerk gedoopt als wettige zoon van Hendrik van der Vorst en Petronella Cornelia Blok. Een leugen. Johannes was een onwettige zoon van Jan Godart Biertempel uit Helmond en zijn dochter Keetje. Incest tussen vader en dochter. Beiden werden gedetineerd in de gevangenis van de Raad van Brabant te 's-Gravenhage en verhoord. Vader Biertempel bekende alles: hij had zijn dochter eerst zonder succes proberen te verleiden en vervolgens verkracht, niet een keer, maar herhaaldelijk. Keetje vertelde hetzelfde. Vader Biertempel kreeg de doodstraf: hij werd met een bos stro geblaakt en gewurgd. Keetje kreeg vijftig jaar tuchthuis en werd voor de rest van haar leven uit de Generaliteit verbannen. Waarom was de straf voor Keetje zo zwaar? Haar liefdesbrieven aan haar vader waren gevonden: vurige, hartstochtelijke epistels, die verkrachting onwaarschijnlijk maakten.

Andere ouders grepen naar radicalere middelen, zoals abortus. Abortus was levensgevaarlijk, moeilijk realiseerbaar en strafbaar. Het kruid zevenboom, dat Peerken van Wouw moest slikken, wordt het meest genoemd als abortivum. Het was letterlijk een paardemiddel, bedoeld om drachtige merries af te drijven. Slechts een maal zag ik in processtukken dat het innemen van zevenboom werd gevolgd door het verlies van de vrucht. Allerlei drankjes en pilletjes hielpen evenmin. In een geval duwde de werkgever een grote kaars in de vagina van zijn zwangere dienstmeid en minnares.

Na het mislukken van de abortus stonden straffere middelen open. Allereerst de moedermoord. Ik telde tot dusver in Noord-Brabant tussen 1650 en 1800 zes gevallen van moord op een zwangere vrouw. Je kunt het een radicale vorm van abortus noemen. Ik geef een voorbeeld uit de baronie. Marie Hendricx van den Kieboom, dienstmeid te Ginneken, had een vrijage met de knecht van de hoeve, Leendert Janssen Voets. Zij vertelde rond dat hij haar had bezwangerd. Op een zaterdagmiddag, 15 februari 1771, zou zij haar vader gaan bezoeken. Omdat het donker was en dus gevaarlijk begeleidde haar vrijer haar. Zij kwam nooit aan. Op zondag vond men Marie in het gehucht Notsel. Zij had een schuimachtig kwijl aan neus en mond, haar strot was van oor tot oor doorgesneden en bovendien afgeknepen. Na opening van de buik vond men een meisje van zes maanden.

Zonder moedermoord of abortus werd het kind geboren. Het kon dan worden weggedaan door het te vondeling te leggen. In de strafdossiers komt het vondelingenschap maar zelden voor, wat bewijst dat de daders niet werden gevonden, maar ook dat de zwangerschap verborgen was gehouden.

Dat laatste was een hele toer: de dikker wordende buik werd sterk ingesnoerd en het dagelijkse werk ging door tot het water brak. Veel vrouwen die haar zwangerschap hadden verborgen gehouden verklaarden naderhand, dat al die tijd hun stonden waren uitgebleven en nu eensklaps, met terugwerkende kracht optraden.

Het verbergen van de zwangerschap was een voorbereiding op het verbergen van het kind. Het makkelijkst was dan om het te doden. Tot dusver vond ik zo'n vijftig Noordbrabantse zuigelingenlijkjes tussen 1600 en 1800. Vaak beviel de vrouw boven het secreet, vaak doodde zij het kind waarna zij het begroef in de stal of op de hei. Of zij gooide het in een poel of een put. Enkele consciënsieuze moeders begroeven hun kind op de gewijde grond van het kerkhof. Kunnen we moedermoord radicale abortus noemen, zuigelingenmoord is dan postnatale abortus.

Het was altijd de ongehuwde moeder die voor de keuze stond. In de criminele dossiers vond ik geen enkele aanklacht tegen een vader die zijn zuigeling doodde. Wel was er Adriaen Karmans te Steenbergen, die in 1721 trouwde en kort daarna zijn 3 jaar oude bastaardzootje vermoordde door het te verdrinken. Hij wilde niet dat het uitkwam.

Een keer zag ik een oma haar bastaardkleinkind doden. Op 2 februari 1753 beviel Mieke Pharo in de herberg van haar vader te 's Gravenmoer van een onwettig kind. Haar moeder, Anna Coenen, greep in, nam het kind en vermorzelde het hoofdje. Zij vluchtte, werd gearresteerd en stierf in het dorpscachot nog voor zij was veroordeeld. Mieke kreeg een jaar later van dezelfde vader nog een bastaard en trouwde weer een jaar later met hem.

Mannen waren soms medeplichtig, bijvoorbeeld de schout van Willemstad, Gerard Dalenberg van Kervel. Hij hield het met zijn dienstmeid, Geertruijt van der Wael, en in de nacht van 13 op 14 januari 1740 kwam er een kind van. Het werd geboren in hun bed en later verklaarde papa daar niets van te hebben gemerkt. Geertruijt wierp haar baby in het secreet en eindigde aan de worgpaal. En de vader? Hij werd ontslagen als schout, omdat hij een ontuchtige verhouding had gehad. Ook werd hij vervolgd wegens misdadige nalatigheid: hij had zijn minnares niet tegengehouden. Maar hij kwam er vanaf met een boete van *f* 100. In dit voorbeeld zitten veel ingrediënten van veel verboden verhoudingen: als dienstmeid bij een aanzienlijke burger stond Geertruijt juridisch veel zwakker. Als vrouw dreigde zij te blijven zitten met het kind. Als moeder kreeg zij alleen de schuld van de kindermoord.

Waarom vermoordden vrouwen hun kind? Allereerst omdat zij door hun vriend in de steek waren gelaten. Het waren arme vrouwen, dienstmeiden, die geen zelfstandige bestaansmiddelen hadden. Zij konden het kind dus niet tijdelijk of voorgoed uitbesteden. Met een kind verloor zij haar werk en vond zij moeilijk een nieuwe baan. Met een kind was haar aantrekkelijkheid

op de huwelijksmarkt verminderd. In fundamentalistische christelijke gemeenten, meestal gereformeerd en veelal in het land van Altena, kon zij uit het dorp worden verbannen.

De moordende moeder verborg haar zwangerschap en beviel in alle eenzaamheid van haar kind. Het kon door huilen de aandacht trekken, zodat afzondering geboden was. De pas bevallen kraamvrouw was niet meteen sterk genoeg om op pad te gaan en het kind op een geschikte plaats te vondeling te leggen. Doden was dan de beste oplossing.

§ 9. Conclusies

1. De huwelijkswetgeving was erg anti-seksueel gericht.
2. De huwelijksrechtspraak was streng: verdachten van overspel en incest vluchtten vaak.
3. De opgelegde huwelijksregels stonden ver van de geleefde praktijk.
4. De vrouw trok in principe aan het kortste eind:
 - als minnares werd zij, en niet de man aangewezen als seksueel bandeloos;
 - als dienstmeid legde zij het in geloofwaardigheid altijd af van de werkgever van hogere stand;
 - als verlaten verloofde lag bij haar de bewijslast dat de vader haar had beloofd te trouwen en dat zij alleen met hem had gevreeën;
 - als ongehuwde moeder was zij in een sociaal marginale en economisch moeilijke positie terechtgekomen.

Of er veel veranderd is, moet u zelf concluderen.